

31., Miként óvhatjuk meg a hajókat a mennykőcsapástól?

A hajókba az árbocfákat szurkos fákból szokták fagyni, azon kívül szurokkal bekenni, és hegyetlenül hagyni. Többnyire ezért vannak a mennykőütésnek jobban kitéve. A védelem érdekében az árbocfát erősen be kell mázolni szurokkal, és a felső részébe egy nagy rézkarikát kell beverni, amelyen négy bearanyozott vashegy álljon, valamivel alacsonyabban, mint az árbocfa teteje. A karikából eresszünk le egy író toll vastagságú vasvesszőt az árboc hosszában, és azt akasszuk be erősen egy vaspóznába, amely legyen átütve a hajó alján, és annak mindkét oldalán álljon ki. A pózna mindkét végében azután vas szálakból készült rojtos kötést kell leereszteni, hogy szüntelen a vízben ússzanak. Utoljára az árbocfa vitorláját bekenjük szurokkal, és rézdróttal összekötjük a rézkarikával.

32., Hány elfolyatóra van szükség a különféle épületek védelmére, és hogyan kell azokat elhelyezni?

Egy tornyot vagy hajót elegendőképpen megoltalmaz egyetlen elfolyató, kettő pedig elég egy olyan épületnek, amely kétszáz láb hosszú, de a két végébe kell felállítani. Két, egymással szöget bezáró épületszárny esetén három elfolyatóra van szükség, egyiknek a szög csúcsában kell állnia, kettőnek az épület két végében. A négy szögletű épület pedig négy elfolyatót kíván.

El kell vetni azonban a darabokból összerakott elfolyatókat, mert az összegyűlt elektromos folyadék az elfolyató darabjaiban hathatósan kiönti magát. Ezért a vas karok, korlátok, láncok és póznák a háznak azt a részét, ahol található megoltalmazzák ugyan, de egy szersmind a villámcsapást oda irányítják, ahol a házrészek nincsenek ilyen vas szerszámokkal felékesítve. A szalmával vagy náddal befedett parasztházak legjobban úgy oltalmazhatók meg, ha a közelben levő fákat, vagy ha ezek nincsenek, a háznaknál magasabbra állított vitorlafákat vasvesszővel megfelelő módon felfegyverzik, és alul sövényvel elkerítik, hogy a marhák ne mehessenek a közelébe.

Irodalom

1. Makó Pál: Dissertatio de figura Telluris. Olomucii, 1767. http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ179894200
2. A' mennykőnek mivoltáról, 's eltávoztatásáról való böltsekedés, melyet deák nyelven írt, és most feles másolatokkal megjobbított Makó Pál, magyarázta pedig Révai Miklós., Pozsonyban és Kassán, Landerer Mihály költségével és betűivel / 1781, 202, [1] p., - 8°. <http://books.google.hu/books?id=dtddAAAACAAJ>
3. Paul Makó: Abhandlung vom Nordlichte. In: Beyträge zu verschiedenen Wissenschaften von einigen Oesterreichischen Gelehrten, Wien, 1775. <http://books.google.hu/books?id=YoULAQAAlAAJ>
4. Paul Makó: Physikalische Abhandlung von den Eigenschaften des Donners, und den Mitteln wider das Einschlagen (2. Auflage), Wien, 1775. <http://books.google.hu/books?id=h4k5AAAACAAJ>

VÉLEMÉNYEK

A VEKTORPOTENCIÁLÉRŐL (aki **A**-t mond, mondjon **B**-t is)

Mrskó Péter
PTE Elméleti Fizika Tanszék

A potenciálokról általában

Az Olvasó kedvéért röviden összefoglaljuk az elektromágneses potenciálok néhány fontos tulajdonságát. Ezeket természetesen az [1]-ben is meg lehet találni.

Az elektromágneses mező az **E** elektromos és a **B** mágneses mezőn keresztül fejti ki a hatását. Ez a két mező szerepel ugyanis a töltésekre ható $e\mathbf{E}$ Coulomb-erő és az $e(\mathbf{v} \times \mathbf{B})$ Lorentz-erő képletében.

A számításokban azonban ezeknél a mezőknél gyakrabban használják az **A** vektorpotenciált és a ϕ skalárpotenciált, amelyeket a

$$\mathbf{B} = \text{rot } \mathbf{A} \quad \text{és} \quad \mathbf{E} = -\frac{\partial \mathbf{A}}{\partial t} - \text{grad } \phi \quad (1)$$

képletek kapcsolnak össze az elektromágneses mezőkkel.

Reflexiók Hárs György és Varga Gábor írására [1].

A potenciálokat az **E** és a **B** kiszámítását megkönnyítő segédmenyiségeknek tekintjük, mert amikor a töltésekre kifejtett hatásról van szó, mindig az (1) kombinációban fordulnak elő. A potenciálok egyértelműen meghatározzák a térerősségeket, de adott térerősségekhez végtelenül sok különböző potenciál tartozik. Ha az (1) képletben **A**-t és ϕ -t olyan **A'**-vel és ϕ' -vel helyettesítjük, amelyek az

$$\mathbf{A}' = \mathbf{A} + \text{grad } \chi \quad \text{és} \quad \phi' = \phi - \frac{\partial \chi}{\partial t} \quad (2)$$

mértéktranszformációval kaphatók meg **A**-ból és ϕ -ből, akkor az **E** és a **B** mezők változatlanok maradnak.

Mivel az elektromágneses mezőről minden tapasztalati információ **E** és **B** közvetítésével jut el hozzánk, az egymástól mértéktranszformációban különböző vektor- és skalárpotenciálok közül nem tudunk kiválasztani egy „igazit”. Segédmenyiségekről

lévén szó ez egyáltalán nem hiányosság, hanem inkább előny, hiszen lehetőséget ad arra, hogy az éppen vizsgált problémához leginkább megfelelő potenciált válasszuk.

A potenciálok gyakran alkalmazott rögzítési módja az, amikor $\mathbf{A}$ -t divergenciamentesnek választjuk és megköveteljük, hogy a végtelenben tartson nullához. Ez a *Coulomb-mérték*.

Tekintsünk most egy nagyon hosszú *ideális* szolenoidot. Mint ismeretes, egy ilyen szolenoid belsejében tengelyirányú homogén $\mathbf{H}$ mágneses térerősséget találunk, amelynek nagysága a szolenoid egységnyi szakaszán átfolyó árammal egyenlő, a szolenoidon kívül pedig nincs mágneses mező. Ez a Stokes-tételből következik, amelynek következtében minden olyan kontúrra, amely a szolenoidot egyszeresen körülöleli

$$\oint (\mathbf{A} \cdot d\mathbf{l}) = \int (\text{rot} \mathbf{A} \cdot \mathbf{n}) ds = \int (\mathbf{B} \cdot \mathbf{n}) ds = \Phi. \quad (3)$$

A jelölések sztenderdek, és Φ a mágneses fluxus értéke a szolenoid belsejében. A (3) alapján könnyen felírhatjuk a végtelenül hosszú R sugarú ideális szolenoid vektorpotenciálját Coulomb-mértékben, hengerkoordinátákban:

$$\mathbf{A} = (A_r, A_\phi, A_z) = \begin{cases} (0, \frac{r\Phi}{2\pi R^2}, 0), & \text{ha } 0 < r < R, \\ (0, \frac{\Phi}{2\pi r}, 0), & \text{ha } R < r. \end{cases} \quad (4)$$

Az [1]-ben a 2. ábra ezt az A_ϕ -t mutatja az r függvényében.

A szolenoidon kívül ezen $\mathbf{A}$ mező rotációja nulla, ezért itt $\mathbf{B} = 0$, ahogy lennie kell. Ebből következik, hogy hiába különbözik itt maga az $\mathbf{A}$ nullától, nem vált ki semmilyen elektrodinamikai hatást.

Az Aharonov–Bohm-effektusról¹

A múlt század közepén *Y. Aharonov* és *D. Bohm* nagy jelentőségű felfedezést tett. Az elektronokkal végezhető kvantummechanikai kétrés-kísérletet vizsgálták, amelyben az elektronnyaláb minden egyes elektrója mindkét résen áthaladva önmagával interferál. Arra jöttek rá, hogy ha a részek közé ideális szolenoidot helyeznek el úgy, hogy a két résnyaláb közrefogja, akkor az interferenciakép $e\Phi / \hbar$ szöggel eltolódik [2]. Ez azért nagyon meglepő, mert az elektronnyaláb teljes egészében a szolenoidon kívül helyezkedik el, ahol egyáltalán nincs mágneses mező ($\mathbf{B} = 0$).

¹ Az [1]-ben az Aharonov–Bohm-effektusról is szó esik, de a belőle levont következtetések elfogadhatatlanok.

Aharonov és Bohm dolgozata szenvedélyes vitát váltott ki. Eleinte sokan kétségbe vonták a számítások helyességét, amikor pedig az igazuk kétségtelenül bebizonyosodott, a fáziseltolódást a vektorpotenciálnak tulajdonították, amely (4) szerint körülöleli a szolenoidot, és ezért képes közvetlenül hatni az elektron hullámfüggvényére. Az elméletből és későbbi kísérleti igazolásából azt a következtetést vonták le, hogy a kvantummechanikában nemcsak $\mathbf{E}$ és $\mathbf{B}$, hanem az $\mathbf{A}$ vektorpotenciál is a „saját jogán” megfigyelhető.

Ez az interpretáció azonban gyenge lábakon áll, ma már nem is ez a mértékadó felfogás. Először is, amikor a szolenoidot a résznyalábok nem fogják közre, semmilyen hatása sincs az interferenciaképre, bármilyen közel legyen is valamelyik résznyalábhhoz. Másodsor, továbbra is érvényben marad az az érv, hogy a potenciálok mértéktranszformációval megváltoztathatók anélkül, hogy ez bármilyen hatással lenne a fizikai jelenségekre, az Aharonov–Bohm-effektust is beleértve.

A vektorpotenciál ezek szerint – az [1] állításával ellentétben – az Aharonov–Bohm-effektusban sem válik önállóan mérhető mennyiséggé. A kvantummechanikai jelenség újdonsága abban áll, hogy a $\text{rot} \mathbf{A}$ mellett a vektorpotenciálból képzett másik mértékinvariáns kifejezéstől, az $\oint (\mathbf{A} \cdot d\mathbf{l})$ -től függ. *A szemlélet számára* persze teljesen hozzáférhetetlen, hogy egy mennyiség integrálja úgy befolyásolja egy mérés eredményét, hogy az integrandus elemei külön-külön teljességgel kimutathatatlanok. De a szemléletnek ez a kudarca valójában már a szolenoid nélküli kétrés-kísérletben bekövetkezett.

Az [1] gondolatmenetének bírálata

Miből vonja le mindezek ellenére Hárs György és Varga Gábor már a cikkük címében azt a következtetést, hogy a vektorpotenciál valószínűleg létező vektormező?

Az érvelésüket két koncentrikus szolenoidból álló elrendezésre alapozzák, amelyet ideális transzformátornak tekintenek. Részletes számítással megmutatják, hogy amikor a belső tekercsben egyenáram folyik, a külső tekercs helyén a mágneses mező még nem túl ideális viszonyok között is gyakorlatilag nulla, végtelen hosszú, ideális szolenoid körül pedig (4) következtében pontosan nulla. Ez a helyzet akkor is fennmarad, amikor a két szolenoid transzformátor üzemmódban működik, vagyis Φ periodikusan függ az időtől: „...a primer tekercsen kívül, a szekunder tekercs helyén gyakorlatilag nincsen mágneses tér, így a mágneses fluxus és annak változása is csak a primer tekercs belsejére korlátozódik”. A belső (primer) szolenoid eszerint anélkül hoz létre indukált feszültséget a külső (szekunder) tekercsben, hogy ott megjelenne mágneses térerő.

Ez, mint állítják, lehetetlen lenne, ha a külső tekercs helyén nem lenne ott a (4) vektorpotenciál. Az

$$\mathbf{E} = -\frac{\partial \mathbf{A}}{\partial t}$$

képlet alapján *ennek, a már ott lévő vektorpotenciálnak* a változása hozza létre azt az elektromotoros erőt a külső tekercsben, amelynek a valóságos megléte ily módon a vektorpotenciál realitásának a kézzelfogható bizonyítéka.

Figyeljük meg jól, a szerzők nem tagadják, hogy $\mathbf{A}$ mindig az $\mathbf{E}$ -n (és persze a $\mathbf{B}$ -n) keresztül hat. Arra mutatnak rá, hogy ahol ez a hatás bekövetkezik, nincs se $\mathbf{E}$, se $\mathbf{B}$, csak $\mathbf{A}$ van. Ebből vonják le azt a következtetést, hogy a vektorpotenciál valóságosan létező vektormező.

Mi a baj ezzel az első látásra kifogástalan érveléssel? Ha egy kicsit jobban elgondolkozunk rajta, magát azt a *kritériumot* kezdjük egyre gyanúsabbnak találni, amely szerint egy fizikai vektormezőnek csak ott lehet időbeli deriváltja, ahol ez a mező *már eleve ott volt*. Az olyan szubsztanciális közegek, mint a víz vagy a levegő, valóban csak ott jöhetnek rezgésbe, ahol már ott voltak. De az $\mathbf{E}$ -nek, a $\mathbf{B}$ -nek vagy akár az $\mathbf{A}$ -nak egyáltalán nem kellett eleve „ott lennie”, ahol hatást gyakorolnak, hiszen érkezhettek máshonnan is, például a belső szolenoid felől.

Amikor az ember ezen ellenvetés megalapozottságát kezdi egyre meggyőzőbbnek találni, hamar ráébred arra is, hogy a cikk érvelése szempontjából a külső tekercs léte tulajdonképpen teljesen lényegtelen. Mondjunk is le róla és helyette rögzítsünk le a belső szolenoidtól valamilyen távolságban egy pontszerűnek tekinthető dipólt, amely az elektromos mező hatására képes polarizálódni. A cikk érvelését megismételhetjük, és eljuthatunk arra – a most már tényleg egyre kétségesebb – következtetésre, hogy amikor a szolenoidban váltóáram indul be, a (4) időfüggő Φ -vel érvényben marad, ezért a szolenoidon kívül $\mathbf{B}$ továbbra sem jön létre, a dipól helyén eleve ott lévő vektorpotenciál viszont változni kezd, ezáltal létrehoz elektromos mezőt, amely képes polarizálni a dipólt. Mivel pedig a tapasztalat szerint a dipól tényleg rezgésbe jön, ezzel beigazolódik a vektorpotenciál fizikai realitása.

De miért ne érkezhette ez a hatás a szolenoidból sugárzás formájában? A cikk számítási módja szerint valóban nem érkezhett, mert a

$$\text{rot } \mathbf{B} = \mu_0 \mathbf{j} + \frac{1}{c^2} \frac{\partial \mathbf{E}}{\partial t} \quad (5)$$

egyenlet csonkított (kvázistacionárius) rot $\mathbf{B} = \mu_0 \mathbf{j}$ változatát használták. Ha ebben a $\mathbf{B}$ -t helyettesítjük rot $\mathbf{A}$ -val, Coulomb-mértékben a $\Delta \mathbf{A} = -\mu_0 \mathbf{j}$ Poisson-egyenletre jutunk, amelynek megoldása minden időpillanatban a tér minden pontjában meghatározza $\mathbf{A}$ -t és $\mathbf{B}$ -t az áram *ugyanabban a pillanatban* érvényes értéke alapján.

Ha így számolunk, valóban nincs sugárzás, amit – talán – úgy is értelmezhetünk, hogy minden marad ott, ahol volt. Egy transzformátornál ez a kvázistacionárius közelítés teljesen elegendő minden olyan kérdés megvizsgálásához, amely a transzformátor működése szempontjából érdekes lehet. De az a kérdés, hogy amikor a transzformátor primer tekercsét áram alá helyezzük, kell-e valaminek már eleve ott lennie a szekunder tekercs helyén ahhoz, hogy benne feszültség indukálódjon – ez a kérdés nem tartozik a transzformátor tervezőjét érdeklő problémák közé.

Amikor azonban mégis éppen ez az, ami érdekel, nem használhatjuk az (5) csonkított változatát, mert ezzel ahelyett, hogy a problémát vizsgálni kezdenénk, már el is döntöttük. A csonkítatlan (5) egyenletet kell alapul venni, amely a vektorpotenciállal kifejezve hullámegyenlet:

$$\frac{1}{c^2} \frac{\partial^2 \mathbf{A}}{\partial t^2} - \Delta \mathbf{A} = \mu_0 \mathbf{j}.$$

A (4) vektorpotenciál ezen egyenletnek időfüggő Φ -vel sem megoldása, mert az egyenlet az $\mathbf{A}$ véges sebességű *terjedését* írja le.

Az a lehetőség, hogy a külső tekercset az érvelés sérülése nélkül pontszerű dipóllal helyettesíthetjük arra utal, hogy az elrendezést kifejezetten félrevezető primer és szekunder tekercset tartalmazó transzformátornak tekinteni. A kérdésfeltevésnek sokkal inkább megfelel, ha úgy nézünk rá, mint egy rádióadóra és egy rádióvevőre. Ekkor számítások nélkül is tudhatjuk, hogy semminek se kell eleve ott lenni a vevőnél ahhoz, hogy miután az adó működni kezd, a vevő (kis késéssel) megszólaljon. Ehhez egyáltalán nem szükséges, hogy a vektorpotenciál valóságosan létező vektormező legyen.

Irodalom

1. Hárs Gyögy, Varga Gábor: A mágneses vektorpotenciál, mint valóságosan létező vektormező. *Fizikai Szemle* 65/1 (2015) 14–18.
2. Geszti Tamás: *Kvantummechanika*. Typotex, Budapest, 2007.

SZÁMÍTUNK RÁD, LÉGY A FIZIKA BARÁTJA!

Támogasd adód 1%-ával az Eötvös Társulatot!
Adószámunk: 19815644-2-41